

ՀՏԴ՝ 39

DOI: 10.52971/18294316-2021.2-220

ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԸ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔՈՒՄ 19-ՐԴ Դ.

ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ 20-ՐԴ Դ. ՄԿՋԲԻՆ (ըստ պատմագագրական նյութերի)

Աշխունջ Պողոսյան, Լուսինե Պողոսյան

Գավառի պետական համալսարան

Բանալի բառեր՝ Նոր Բայազետ, արհեստ, ոսկերչություն, փայտագործություն, ժողովրդագրական նկարագիր, դարբնություն, գորգագործություն:

Սույն աշխատանքի ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում ներկայացված են 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Գեղարքունիքում և մասնավորապես Նոր Բայազետում գոյություն ունեցած շուրջ քառասուն արհեստներից մի քանիսը: Բավականին հանգամանորեն բնութագրված են դարբնությունը, ոսկերչությունը, գորգագործությունն ու փայտագործությունը:

Նախաբան. Գեղարքունիքում ավանդաբար հայտնի են եղել ամենօրյա կենցաղում օգտագործվող առարկաների և աշխատանքային գործիքների պատրաստման համար անհրաժեշտ արհեստներ՝ այդ թվում դարբնությունը, բրուտագործությունը, ոստայնանկությունը, զինագործությունն ու ոսկերչությունը, որոնց արտադրանքը առաջնային նշանակություն է ունեցել կենսապահովման պահանջների բավարարման հարցում: Կարևոր է նկատի ունենալ, որ տարածաշրջանում գոյություն են ունեցել նաև համապատասխան հումքային միջոցներ, որոնք էլ հնարավոր են դարձրել համապատասխան աշխատանքային գործիքներով, կենցաղային, ինչպես նաև արդուզարդի առարկաներով բավարարել եղած պահանջները:

Տարածաշրջանում կատարված հնագիտական պեղումների արդյունքները վկայում են, որ վերը նշված արհեստները գոյություն են ունեցել նաև վաղ ժամանակաշրջաններում, մասնավորապես՝ էնեոլիթում ու բրոնզե դարում: Այդ դարաշրջաններում արհեստների՝ մետաղամշակման, բրուտագործության ու փայտամշակման

զարգացման բարձր մակարդակի վրա գտնվելը վկայում են Լճաշենի հանրահայտ դամբարաններից հայտնաբերված մշակութային արժեքները:

Դաշտային ազգագրական նյութերից ու գրավոր սկզբնաղբյուրներում եղած տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Գեղարքունիքում շարունակվում էին գոյություն ունենալ վերը նշված ու ևս մի քանի տասնյակ արհեստներ: Դժբախտաբար, տարածաշրջանի բնակչության նմանատիպ զբաղմունքների մասին դեռևս չկա համապարփակ ուսումնասիրություն: Սույն աշխատանքով մենք փորձել ենք ներկայացնել Գեղարքունիքում առավել լայն տարածում ու կարևոր նշանակություն ունեցած արհեստների համառոտ նկարագիրը: Այս առումով օգտվել ենք հրապարակված դաշտային-ազգագրական նյութերից, գրավոր և արխիվային սկզբնաղբյուրներից ու նաև թեմային վերաբերող հրատարակված հետազոտություններից: Մեր աշխատանքին մեծապես նպաստել են Գավառի երկրագիտական թանգարանում պահվող հավաքածուներն ու արխիվային վավերագրերը:

Խնդրո առարկա հարցերի լուսաբանման համար պետք է նկատի ունենալ, որ ինչպես տնտեսության ընդհանուր համակարգը, այնպես էլ արհեստները անմիջականորեն կապված են աշխարհքաղաքական պայմանների հետ: Հայտնի է, որ Գեղամա երկիրը Բագրատունիների ու նրանց հաջորդած Զաքարյանների օրոք գտնվել է քաղաքական բռն իրադարձությունների ոլորտում, և այդ ընթացքում իրար են փոխարինել մի քանի իշխանական տներ. Այստեղ իրենց իշխանությունն են հաստատել Զաքարյանները, այնուհետև՝ նրանց ազգական Դոփյանները:¹

Սկզբնաղբյուրներում եղած տեղեկությունները թույլ են տալիս նկատել, որ այդ ժամանակաշրջանում Գեղարքունիքում, ինչպես հարակից տարածաշրջաններում՝ Սողքում, Գարդմանում, Խաչենում, Սյունիքում և այլն, գոյություն ունեցած իշխանական տների կարիքների բավարարման համար եղել են անհրաժեշտ առարկաների՝ արդու-զարդեղենի, զգեստի, տարատեսակ գործվածքեղենի պատրաստման արհեստանոցներ²: Հետագա զարգացումների առումով էլ պետք է կարևորել տարածաշրջանի ժողովրդագրական նկարագրի ձևավորման գործընթացների նշանակությունը:

Այս առումով նկատի ունենք հատկապես 19-րդ դ. կեսերից սկսած արմատական փոփոխությունները տարածաշրջանի ժողովրդագրական նկարագրում, երբ Բայազետից և դրան մերձակա գավառներից այստեղ տեղափոխվեցին հազարավոր հայեր՝ 1328 տուն՝ իրենց պատմամշակութային ավանդույթներով հանդերձ: 1880-ական թվականներին Գեղարքունիքում գոյություն ունեցած արհեստների մասին որոշ պատկերացում են տալիս Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի դիտարկումները, ըստ այդմ՝ բնակչության մի մասը զբաղվել է զանազան արհեստներով, որոնք հիմնված էին բացառապես

¹ Տե՛ս **Հակոբյան Թ.Խ.**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, «Միտք» հրատ., 1981, էջեր 216-217:

² Տե՛ս **Ա. Պողոսյան, Մ. Բալայան**, Արցախի պատմաերկրագիտական թանգարանի արձայնա զարդերի հավաքածուն, կատալոգ, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 1920, էջեր 6-8:

ձեռքի աշխատանքի և պրիմիտիվ գործիքների վրա՝ բավարարելու հենց արտադրողների անմիջական կարիքները³: 20-րդ դ. սկզբներին, Երվանդ Լալայանի ունեցած տվյալների համաձայն, քաղաքում կար մոտ հարյուր արհեստավորական կրպակ կամ արհեստանոց⁴: Ընդ որում, արհեստավորների արտադրանքը, բացի տեղական պահանջները բավարարելուց, արտահանվում էր նաև արտաքին շուկա: Նոր Բայազետում (այժմ՝ Գավառ) արհեստների զարգացման գործում վճռական նշանակություն են ունեցել Հին Բայազետին բնորոշ ավանդույթները⁵: Տարածաշրջանի խոշոր արհեստագործական կենտրոններից են եղել Նոր Բայազետի գավառն ու հարակից մեծ բնակավայրերը: Արհեստագործությունը հարգի է եղել ինչպես քաղաքում, այնպես էլ գյուղերում և առհասարակ ամբողջ գավառի տնտեսական կյանքում ունեցել է էական նշանակություն: Ըստ ՀՀ ազգային արխիվում պահպանված վիճակագրական տվյալների՝ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում արհեստի բնագավառում ընդգրկված էր քաղաքի ամբողջ բնակչության 12,7%, այսինքն՝ մոտավորապես միջին հաշվով յուրաքանչյուր 9 բնակչից մեկը զբաղվում էր արհեստով: Իսկ գավառի բնակչության շրջանում 50 մարդուց մեկն էր արհեստավոր: Հայոց բնորոշ արհեստների ուսումնասիրման երախտավոր Վալենտինա Աբրահամյանի հրապարակած տվյալների համաձայն՝ 1865 թ. Նոր Բայազետում կար 4500 բնակիչ, որոնց թվում՝ 381 արհեստավոր⁶: Նույն աղբյուրի համաձայն՝ դրանք զբաղվում էին 32 արհեստներով: Նոր Բայազետի գավառի բնակիչները զբաղվում էին հիմնականում կավագործությամբ, ջուլիակությամբ, դարբնությամբ, պայտարությամբ, կաշեգործությամբ, թամբագործությամբ, ոսկերչությամբ, զինագործությամբ, քարտաշությամբ, դերձակությամբ, ներկարարությամբ, թաղիքագործությամբ, որմնադրությամբ, փայտագործությամբ և այլն: Արհեստանոցներ կային նաև խոշոր գյուղերում, օրինակ՝ Նորատուսում⁷:

Արհեստների շարքում առանձնահատուկ էին ոսկերչությունը, դարբնությունը, ոստայնակությունը, մասնավորապես՝ գորգագործությունը: Արտադրանքը իրացվում էր տարբեր եղանակներով՝ փոխանակում էին բնամթերքի դիմաց, վաճառում էին խոշոր գնորդներին, բացի դրանցից կատարում էին նաև պատվերային աշխատանքներ: Ընդհանուր առմամբ՝ արհեստների ոլորտում ներգրավված էր բավականին մեծաթիվ բնակչություն: 19-րդ դ. վերջում և 20-րդ դ. սկզբներին հատկապես մեծաթիվ էին գորգագոր-

³ Տե՛ս **Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Սմբատեանց**, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի: Վաղարշապատ հրատ., 1896, էջեր 380-389:

⁴ Տե՛ս **Լալայան Եր.**, Նոր Բայազետի քաղաք. // Ազգագրական հանդես, գիրք 18, էջ 115:

⁵ Տե՛ս **Պողոսյան Ա., Մկրտչյան Տ.**, Գեղարքունիքի գորգագործական մշակույթի ավանդույթների մասին//«Գիտական հոդվածների ժողովածու», Գավառի պետական համալսարան, Երևան, 2011, էջեր 179-187: Տե՛ս նաև **Աբրահամյան Վ. Ա.** Հայ համբարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում, Երևան, 1971, էջ 17:

⁶ Տե՛ս **Աբրահամյան Վ. Ա.**, Հայ համբարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1971, էջ 61:

⁷ Նույն տեղում, էջեր 63-64:

ծությամբ զբաղվողները: Այս արհեստը չափազանց սերտորեն էր կապված հասարակության տարբեր շերտերին: Մասնավորապես դրանում ներգրավված էին ոչխարաբուծությամբ զբաղվողները, բուրդ մշակողները, ներկարարները և այլն: Գորգագործությամբ ու կարպետագործությամբ անմիջականորեն զբաղվում էին կանայք, իսկ արտադրանքը պահանջարկ էր վայելում ինչպես ունևորների (առաջին հերթին՝ գորգեր), այնպես էլ միջին խավի շրջանում (կարպետներ ու նմանատիպ գործվածքներ): Գորգերի առևտրի հանդեպ աճող հետաքրքրությունը նպաստեց, որ Նոր Բայազետում 1901 թվականին ստեղծվի մի ընկերություն, որը բրդի պաշարները օգտագործելու և գորգագործությունը զարգացնելու նպատակով հիմնում է գորգագործական մանուֆակտուրաներ:⁸ Դրանով հնարավորություն է ստեղծվում ընդլայնելու արտադրության ծավալներն ու այդ ոլորտում զբաղվածների քանակը, մյուս կողմից՝ որոշակիորեն կանոնակարգվում է դրանում ներգրավված տնտեսվարողների համագործակցությունը: Ինչպես նշվում է «Մշակ» թերթում՝ «Մեզանում շատ հարմար է տարածել այդ արհեստը, որովհետև ամեն տուն ունի իր բուրդը, որը շատ էժան գնով ծախում է իբրև հում նյութ»:⁹ Բացի Նոր Բայազետից՝ արհեստանոց-մանուֆակտուրաներ են հիմնվում նաև Գեղարքունիքի այլ բնակավայրերում՝ Բասարգեչարում, Վարդենիսում և այլն: Ձեռնարկատերերը գործողներին ապահովում էին հումքով, հետևում աշխատանքի ողջ ընթացքին, ապա գնում արտադրանքն ու իրականացնում դրա հետագա վաճառքը:¹⁰ Գլխավոր գնորդ-առևտրական և վերը նշված ձեռնարկի հեղինակը նորբայազետցի մեծահարուստ և բարեգործ Հայրապետ Խաչատրյանն էր (Կոլոտ Հայրապետ):¹¹

Գավառ քաղաքի երկրագիտական թանգարանում պահպանված արխիվային վավերագրերում հիշատակվում են բնակչության հիմնական զբաղմունք հանդիսացող մոտ մեկ տասնյակի հասնող արհեստներ, դրանցում տեղեկություններ կան նաև Նոր Բայազետի անվանի արհեստավորական տոհմերի մասին: Ինչպես վերն ասվեց, հիմնական արհեստներից մեկը *դարբնությունն էր*: Դարբնությունը մետաղագործության մայր արհեստներից է: Դարբին էին անվանվում այն վարպետներին, որ երկաթից և պղնձից ամեն տեսակի իրեր էին պատրաստում: Դարբիններ կային բոլոր խոշոր բնակավայրերում և, անշուշտ, նաև Նոր Բայազետում: Դարբինները երկաթից պատրաստում էին երկրագործական գործիքներ՝ գութանի և արորի խոփեր, բահ, գերանդի, մանգաղ, եղան, սայլի երկաթե մասեր և այլն: Բացի այդ՝ դարբինները պատրաստում էին նաև բազմատեսակ կենցաղային իրեր ու հարմարանքներ՝ մուրճեր, կացիններ, բրիչներ, շամփուրներ, խաչերկաթ, տաշտաքեր և այլն: Դարբնության ոլորտում աչքի ընկնող աշխատանք է Հին Բայազետի բերդի երկփեղկ դուռը, որը 1835 թվականին տեղափոխվել էր Երևան, տրվել Սուրբ Պողոս-Պետրոս եկեղեցուն, իսկ հետագայում էլ հանձնվել Երևանի պատմության թանգարանին: Դռների յուրաքանչյուր փեղկը կշռում է մոտ 800 կգ:

⁸ Տե՛ս **Պողոսյան Ա., Մկրտչյան Տ.**, նշվ. աշխ., էջեր 189-190:

⁹ Տե՛ս «Մշակ», 1901, 13 հոկտեմբերի, N227, էջեր 3-4:

¹⁰ Տե՛ս **Հարությունյան Հ.Մ.**, Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ., Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2008, էջեր 215-216:

¹¹ Տե՛ս «Մշակ», 1906, 27 հունվարի, N19:

Նոր Բայազետում բարձրակարգ դարբին էր Հովսեփյանների տոհմից Մելքոնը, որն աշխատել է շուրջ 40 տարի, և որի գործն էլ ավանդաբար շարունակել են որդիները: Նշանավոր տոհմիկ դարբիններ էին Բաղայանները, Եզդոզյանները, Թոռյանները:¹²

Նոր Բայազետում իր կարևորությամբ առանձնահատուկ նշանակություն ուներ նաև *ոսկերչությունը (գարգարություն)*: Առհասարակ, Հայկական բարձրավանդակում ոսկերչությունը զարգացած է եղել դեռևս հնագույն ժամանակներից: Հայ ոսկերիչ վարպետները տիրապետել են ոլորտում հայտնի տեխնիկա-տեխնոլոգիական բոլոր հիմնական հմտություններին՝ դրվագում, ձուլում, ներգարդում, սևադապատում, փորագրում, արծնապատում, հատիկագարդում և այլն: Պատմական Հայաստանի տարբեր վայրերում իրականացված պեղումներից հայտնաբերված ոսկե և արծաթե զարդերն ու առարկաները՝ վզնոցներ, ականջօղեր, արձանիկներ, կրծքագարդեր, ապարանջաններ, թասեր, սափորներ, զարդատուփեր և այլն, վկայում են ոսկերչության զարգացման բարձր մակարդակի մասին¹³: Գավառի երկրագիտական թանգարանում է պահվում նման նմուշներից մեկը՝ 1940թ-ին Նոր Բայազետում՝ այժմյան Հացառատ թաղամասում, գտնված կրծքագարդը՝ Անահիտ աստվածուհու պատկերով: Ոսկերչությունը, ըստ էության, քաղաքային արհեստ է: 19-20-րդ դարերում էլ ոսկերիչ վարպետները ձեռքի աշխատանքում օգտագործում էին միևնույն ավանդական աշխատանքային գործիքներն ու տեխնոլոգիաները: Նոր Բայազետում աշխատած ոսկերիչները պատրաստում էին կենցաղային ու պերճանքի առարկաներ՝ բաժակներ, բաժակակալներ, սափորներ, ափսեներ, կնոջ ու տղամարդու արծաթե գոտիներ, ապարանջաններ, զարդատուփեր, ծխախոտի տուփեր, նաև եկեղեցական սպասք ու զարդեր: Նոր Բայազետում 19-րդ դ. վերջին քառորդում և 20-րդ դ. սկզբներին աշխատած ոսկերիչների թվում իրենց վարպետությամբ հայտնի էին Սանուկ Բաղայանը, Բաղալ Վարդանյանը, Մկրտիչ Ենգոյանը, Եփրեմ Մարգարյանը և այլք¹⁴: Ժամանակի նշանավոր ոսկերիչ է եղել Հակոբջան աղան: Հայտնի ոսկերիչներ էին Զարգարաղոյանների տոհմի ներկայացուցիչները, ընդ որում, այս տոհմի ազգանունը առաջացել է զարգար՝ ոսկերիչ և Ադո անուններից:

Նոր Բայազետում բավականին զարգացած էր նաև *փայտագործությունը*: Պետք է նկատել, որ հայոց մեջ փայտամշակումը տարածված է եղել դեռևս վաղ ժամանակներից, այդ մասին են վկայում Լճաշենից հայտնաբերված գտածոները: Հատկապես նկատի ունենք նշանավոր հնագետ Հ. Մնացականյանի հայտնաբերած **քառանիվ փայտյա կառքը**, որը թվագրվում է մ.թ.ա. 15-14-րդ դդ.: Հատկանշական է, որ այդ կառքը ներառված է ՀՀ մշակութային ժառանգության առանձնակի արժեք ներկայացնող մշակութային արժեքների ցանկում:¹⁵ Նոր Բայազետում 19-րդ դ. վերջին քառորդում և 20-րդ դ.

¹² Տե՛ս **Հովեյան Հ.**, Իմ Պայազատը, Երևան, «Մուղնի» հրատ. , 2013 էջեր 164:

¹³ <https://www.intheritage.am/post/%D5%B8%D5%BD%D5%AF%D5%A5%D6%80%D5%B9%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8D6%82%D5%B6%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%A1%D5%BD%D5%BF%D5%A1%D5%B6%D5%B8%D6%82%D5%B4>

¹⁴ **Տե՛ս Ասազատրյան Ծ.** Мастера серебряного дела Закавказья в XIX- начале XX в. Справочник. Часть II. Изд. Наука. М. -1978. сс. 232-323:

¹⁵ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=14536>

սկզբներին էլ կային անվանի փայտագործներ, որոնց կատարած աշխատանքներից մի քանիսը պահպանվել է մինչ մեր ժամանակները: Այդպիսին են, օրինակ, Նոր Բայազետի մեկենաս Հայրապետ Խաչատրյանի՝ Կոլոտի բնակարանի դռները: Ըստ Գավառի երկրագիտական թանգարանում տեղ գտած նյութերի՝ Նոր Բայազետում լավագույն փայտագործ վարպետ էր Պողոս Միրիբյանը, որն ավելի շատ հայտնի էր Պողոսենց Նաջարանունով: Նաջարները պատրաստում էին կենցաղային ու տնտեսական իրեր: Արտադրանքի թվում մեծ տեղ էին զբաղեցնում գյուղատնտեսական փայտե գործիքները՝ կամր, լուծը, արորը, գերանդին, կշեռքը, փուքսը և այլն: 2008 թվականին Հայրապետ Խաչատրյանի անվան արվեստի դպրոցի վերանորոգման աշխատանքների ժամանակ գտնվել է մի հուշատախտակ, որը 1913թ-ին այդ դպրոցի փայտի աշխատանքները ավարտելուց հետո տեղադրել էին փայտագործ վարպետները: Այնտեղ փորագրված էր հետևյալը՝ «1913 թ. ամիս հուլիս – երեսունին, մենք բայազետցի՝ հուստեք երեք անձս ընկերներով՝ Զալիբեկ Մարդոյանցս, Դադիկո Թորգոմյանցս և Ենոք Ժամհարյանցս, շինեցինք այս ուսումն վրայի փայտե գործերն մաքուր և ջանասիրությամբ: Հիշեք, կարդացողնիր, եթե, որ մեռած լինինք պարտավորեցնումիմ յիշիք մեզ, որովհեղիվ իմանալով Հայրապետ Խաչատրյանին վարձքի շինեց, մինքել աշխատեցինք շատ լավ շինել: Յիշիք մատյանումը մեր երեք անձին, հավիտեանս հավիտենից Ամեն»:¹⁶

Թանգարանում պահվող փայտյա իրերի շարքում տեղ են գտել կժկալ-կժանոցը, գդլնոց, շաքարկոտրիչ, լավաշի թխման բոլոր պարագաներն ու նաև երկրագործական աշխատանքներին անհրաժեշտ այլ գործիքներ ու հարմարանքներ:

Եզրահանգում. Սահմանափակվելով այսքանով՝ արձանագրենք, որ Գեղարքունիքում, ի թիվս բնակչության հիմնական զբաղմունքների, կարևոր նշանակություն են ունեցել նաև արհեստները, որոնցից միայն մի քանիսին հնարավոր եղավ այստեղ անդրադառնալ: Տարածաշրջանի և ընդհանրապես Սևանի ավազանի արհեստների ամբողջական բնութագիրը ներկայացնելու համար անելիքները շատ են, և այս առումով անհրաժեշտ է իրականացնել ազգագրական ու աղբյուրագիտական ծավալուն հետազոտություններ:

РЕМЕСЛА В ГЕГАРКУНИКЕ В КОНЦЕ XIX в. И В НАЧАЛЕ XX в.

(по историко-этнографическим материалам)

Погосян А. А., Погосян Л. А.

Ключевые слова: *Новый Баязет, ремесло, ювелирное дело, деревообделочное дело, демографическое описание, кузнечное дело, ковроткачество.*

В данной работе по мере возможностей и основываясь на архивных материалах краеведческого музея Гавара, представлены краткие описания некоторых из сорока

¹⁶ Տե՛ս Հովեյան Հ., նշվ. աշխ., 2013, էջեր 61:

ремесел, которые были основным занятием населения Гегаркуника и в особенности Нор Баязета в конце 19-го и в начале 20-го веков. В частности, подробно описано кузнечное дело, ювелирное дело, ковроткачество и обработка дерева, которые в Новом Баязете были довольно развиты. В работе также представлены архивные статистические данные о населении, занимающемся ремеслами в Нор Баязете.

**CRAFTS IN GEGHARKUNIK AT THE END OF THE 19TH CENTURY AND
AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY
(according to historical and ethnographic materials)**

Poghosyan A. A., Poghosyan L. A.

Key words: *Nor Bayazet, craft, jewelry, woodworking, demographic description, blacksmithing, carpet weaving.*

Within the frames of the article we present the, brief descriptions of several of the forty crafts that were the main occupation of the population of Gegharkunik and especially of Nor Bayazet in the late 19th and early 20th centuries based on the archival materials of the Gavar Geological Museum. In particular, blacksmithing, jewelry making, carpet weaving and woodworking, which were quite developed in Nor Bayazet, are mainly described in details.

This work also elucidates the archival statistical data of the population involved in the field of crafts in Nor Bayazet.

Գ ր ա կ ա ն ո լ թ յ ո ն

1. Արրահամյան Վ. Ա., Հայ համբարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում, Երևան, «Հայաստան» հրատ, 1971:
2. Լալայան Եր., Նոր Բայազետի քաղաք // Ազգագրական հանդես, գիրք 18:
3. Հակոբյան Թ.Խ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն: Երևան, «Միտք»հրատ., 1981:
4. Հարությունյան Հ.Մ., Նոր Բայազետի զավառը 1828-1913 թթ.,Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2008:
5. Հովեյան Հ., Իմ Պայազատը, Երևան, «Մուղնի» հրատ. , 2013:
6. «Մշակ», 1901, 13 հոկտեմբերի, N227:
7. «Մշակ», 1906, 27 հունվարի, N19:
8. Պողոսյան Ա., Բալայան Մ., Արցախի պատմաերկրագիտական թանգարանի արձայնա զարդերի հավաքածուն, կատալոգ, Երևան,«Զանգակ» հրատ., 1920:

9. Պողոսյան Ա., Մկրտչյան Տ., Գեղարքունիքի գորգագործական մշակույթի ավանդույթների մասին // «Գիտական հոդվածների ժողովածու», Գավառի պետական համալսարան, Երևան, 2011, էջեր 179-187:
10. Սմբատեանց Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի: Վաղարշապատ հրատ., 1896:
11. Асвацатрян Э. Мастера серебряного дела Закавказья в XIX- начале XX в. Справочник. Часть II. Изд. Наука. М. -1978.
12. <https://www.int-heritage.am/post/%D5%B8%D5%BD%D5%AF%D5%A5%D6%80%D5%B9%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%A8-%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%A1%D5%BD%D5%BF%D5%A1%D5%B6%D5%B8%D6%82%D5%B4>
13. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=14536>

Ընդունվել է՝ 11. 06. 2021

Գրախոսվել է՝ 02. 10. 2021

Հանձնվել է տպ.՝ 13. 10. 2021

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Աշխուհ ՊՈՂՈՍՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու, Գավառի պետական համալսարանի պատմության ամբիոնի դոցենտ, էլ. հասցե՝ ashkhunjoghosyan@gmail.com

Լուսինե ՊՈՂՈՍՅԱՆ՝ Գավառի պետական համալսարանի հումանիտար մասնագիտությունների ֆակուլտետի պատմության 4-րդ կ. ուսանողուհի, էլ. հասցե՝ poghosyanlusine@list.ru